

RƏSUL RZANIN ŞEİRLƏRİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA YARANAN NEOLOGİZMLƏR

Dil ictimai hadisə olduğu üçün ictimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, mədəniyyət və texnikanın inkişafını özündə əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq da, daima köhnə ilə yeni arasında rəqabət gedir. Belə ki, köhnəlmiş məfhumlar sıradan çıxır, onların yerini yeni-yeni məfhumlar tutur. Cəmiyyətdə baş verən bu dəyişikliklər də öz əksini dilin leksikasında, lüğət tərkibində tapır. Bu baxımdan dilimizin lüğət tərkibini işlədilmə dərəcəsinə görə iki yerə bölmək olar: a) aktiv söz ehtiyatı, b) passiv söz ehtiyatı [2, s. 249]. Azərbaycan ədəbi dilində danışan hər bir şəxsin dilində, nitqində işlədilən sözlər, yəni həm yenilik çalarından, həm də köhnəlik çalarından məhrum olan sözlər lüğət tərkibinin aktiv ehtiyatına daxildir. Həmçinin, bunların əksinə olaraq köhnəlmiş və ümumi xalq dilində istifadə olunmayan yeni sözlər isə passiv leksikaya daxildir. Birinci qrupa daxil olan sözlərə – ümumişlək, danışiq, loru, dialektizmlər, peşə-sənət, termin söz qrupları daxildir. İkinci qrupa köhnəlmiş və neologizmlər daxildir.

“Dildə müəyyən mənalı vahid kimi əmələ gəlmiş, yeni əşya və hadisələri adlandıran, öz yeniliyini və təzəliyini hiss etdirən və hələ dilin aktiv leksikasına daxil olmamış sözlərə neologizmlər deyilir” [2, s. 266]. Neologizmləri istifadə dairəsinə görə ümumi və xüsusi-fərdi neologizmlər olaraq bölürlər. Bədii yaradıcılıq zamanı sənətkarlar, yazıçılar ancaq ümumxalq dilində işlənən sözlərlə kifayətlənmirlər. Eyni zamanda yazıçılar bu və ya digər məzmunu, çatdırmaq istədiyi mətləbi oxuculara daha təsirli çatdırmaq üçün, hadisələri daha ekspressiya ilə təsvir etmək üçün, üslubi məqsədindən asılı olaraq yeni-yeni sözlər, ifadələr yaratmalı olurlar. Üslubi tələbatla bağlı əlaqədar meydana gələn bu cür yeni söz və ifadələr dilçilik ədəbiyyatında üslubi neologizmlər adlanır. Bunlar müxtəlif yazıçılar tərəfindən məqsədəuyğun yaradılan, oxucularda olduqca təsirli situasiyalar, hiss-həyəcanlar əmələ gətirən fərdi neologizmlərdir. Üslubi neologizmlər yazıçıların dilində xüsusi mövqeyə malikdir.

Rəsul Rza bütün yaradıcılığı boyu yeniliyə can atan, çeynənmiş söz və ifadələri təkrar etməyən, poeziyasını zənginləşdirən sənətkarlardan biri olmuşdur. Bu baxımdan Rəsul Rzanın yaradıcılığını yaxından izlədikdə görürük ki, onun yaratdığı üslubi neologizmlər dilimizin öz milli varlığı və qanunauyğunluqları əsasında yaradılmışdır. Rəsul Rzanın dilindəki üslubi neologizmlər onun fərdi üslubunun leksik mənzərəsi kimi səciyyəli [3, s. 161]. O, fikrini oxuculara orijinal-ekspressiv şəkildə çatdırmaq üçün həmişə yeni vasitələrdən istifadə etmişdir.

Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunur ki, üslubi neologizmlər üç yolla əmələ gəlir: semantik, morfoloji və sintaktik. Semantik yolla əmələ gələn üslubi neologizmlərə sənətkar və yazıçıların dilində nadir hallarda rast gəlinir. Semantik yolla əmələ gəlmə yolunda neologizmlər fonetik tərkibini olduğu kimi saxlayaraq, mənasının dəyişməsi, yeni məna kəsb etməsi yoludur. Ümumiyyətlə, söz yaradıcılığının ən fəal və ən məhsuldar üsulu morfoloji yolla söz yaradıcılığıdır. Rəsul Rza bu üsuldən istifadə edərkən həm dilimizin məhsuldar şəkilçilərindən, həm də qeyri – məhsuldar şəkilçilərindən istifadə etmişdir. Bunlarla R.Rza özünəməxsus leksik neologizmlər yaratmışdır. Məhsuldar və qeyri – məhsuldar şəkilçi anlayışı Rəsul Rza üçün şərti məna daşıyır. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, o, ədəbi dildəki qeyri – məhsuldar olan şəkilçiləri öz yaradıcılığında fəal şəkildə işlətməmişdir. Aparığımız tədqiqatlara əsasən Rəsul Rzanın söz yaradıcılığında ən çox aşağıdakı şəkilçilərin işlədilməsinə rast gəlmək mümkündür:

– *Daş* şəkilçisi. Azərbaycan dilində bir formada işlənən, qeyri – məhsuldar olan şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq şəriklik bildiren substantiv isimlər əmələ gətirir [1, s. 77]. Rəsul Rzanın diqqətini birgəlik, şəriklik mənalı cəhətdən üçündür ki, o, yaradıcılığında ona xüsusi yer verirdi. Rəsul Rza bu şəkilçiyə humanist mövqeyinə görə meyl edirdi. Şairin poeziya yaradıcılığında *–daş* şəkilçisi olduqca məhsuldar bir şəkilçidir. Azərbaycan ədəbi dilində olmayan bu şəkilçi vasitəsilə *işdaş, iclasdaş, patrondaş, əsrdaş, dünyadaş, zamandaş* və s. kimi neologizmlər yaratmışdır. Bu neologizmləri hər dəfə bu və ya digər mətnlərdə işlətməmiş, onları səciyyələndirmişdir. Şair bu neologizmlər vasitəsilə fikrini oxucuya daha obrazlı, daha təsirli şəkildə çatdırmışdır. R.Rzanın *–daş* şəkilçisindən poeziyasında geniş istifadə etməsinin başlıca səbəblərindən biri də dilə, sözə qənaət meyli ilə sıx bağlıdır. Belə ki, şair *sinif yoldaşı* sözünün əvəzinə *sinifdaş, silah yoldaşı* sözünün əvəzinə *silahdaş, dünya yoldaşı* sözünün əvəzinə *dünyadaş* işlətməmişdir. Bununla da Rəsul Rza yeni, fərdi sözlər yaratmaqla asan yol tutmamış, fikrini daha konkret, daha yığcam ifadə etmişdir.

Əziz vətəndaşım, *əsrdaşım*,

xoş qayıtdın doğma elə [5, s. 111].

Nə üzə görə sənə dost dedim,

nə yarım ömür

iclasdaş olduğumuza görə [4, s. 357].

Qeyd etdiyimiz nümunələrdə *əsrdaş, iclasdaş* neologizmləri “*yoldaş*” mənasında işlənmişdir. *Əsrdaş* sözü *əsr yoldaşı, iclasdaş* sözü *iclas yoldaşı* mənasındadır. Həmin bu ifadələr şairin təsirliliyini, ifadəliliyini daha da artırır.

Rəsul Rza novator bir sənətkar olduğu üçün o, daima estetik həqiqəti dərk edib, anlayır və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi həmişə yığcamlığı reallaşdırır:

Bəs deyilmi,

zamandaş, dünyadaş?! [5, s. 152].

³¹ Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının magistrantı. E-mail: fidannamazova09@mail.ru

Şairin yaradıcılığından gətirdiyimiz –*daş* şəkilçili sözlər müxtəlif zamanlarda, müxtəlif şəirlərdə dönə-dönə işlənmişdir. Və heç zaman da dili ağırlaşdırmır, təkrar kimi görünmür.

–*çi*, –*çi*, –*çu*, –*çü* şəkilçisi. Rəsul Rzanın yaradıcılığında bu şəkilçilərlə işlənən neologizmlər olduqca məhsulardır. Şair –*çi*... şəkilçisinin mənasından üslubi məqsəduyğun şəkildə istifadə edir, sözlərə qoşulan bu şəkilçi peşə – sənət və ya yaxud da nominativ ictimai – siyasi mənanın ifadəsinə yönəldilir və yaranan sözə yalnız R.Rzanın dilində rast gəlinir:

Nə böyük səadətdir

nəğməçi olmaq; insanları insanlaşdıran

köklərlə, xallarla köüllərə dolmaq [5, s. 35].

Bundan başqa “*Qonşu paxıl olmasa, bağ çəpəri neyləyir*” şeirində də “*sığalçı*” neologizmin yaratmışdır. Yaxud da həmin şəkilçi vasitəsilə şair kinayə, istehza kimi çaraların ifadəsində də bundan istifadə edir. Bu baxımdan Rəsul Rzanın “*Bəzi-bəzi*” *azarı*” olduqca məşhurdur:

Adlarını çəkmirəm belə *bəziçilərin*

bir-bir yeri gələndə?

Bu *bəzi-bəziçilər* bir deyil, iki deyil... [5, s. 202]

Bundan əlavə, R. Rza “*Bir infarktın tarixçəsi*” şeirində insanın ölümü ilə bağlı həkimin dedikləri ilə razılaşmayaraq, onun əxlaqi-mənəvi səbəblərini axtarmışdır. Həmin bu şeirində Rəsul Rza oxucuya fikrini daha aydın şəkildə çatdırmaq üçün “*səbəbkar*” sözünün əvəzinə “*səbəbçi*” sözünü işlətməmişdir.

Məsələ burasındadır ki, Rəsul Rzanın sovet dövrüylə əlaqədar yaratdığı bir sıra üslubi neologizmlər də vardır ki, onlar artıq leksik vahid kimi bu günki dövrdə arxaikləşmişdir. Lakin həmin sözlər Rəsul Rzanın dilindəki söz yaradıcılığının məhsuludur. Bu qrupa daxil olan sözlərə nümunə: *yubileyçi*, *leninçi*, *əməkçi*, *sergeyeviçi* və s. neologizmləri daxildir. Bunlardan başqa, *anonimçi*, *şerçi*, *şirçi*, *ilkçi*, *mənçi* və s. kimi sözlər Rəsul Rzanın dilində işlənmişdir. Bu şəkilçi vasitəsilə demək olar ki, şair yaradıcılığında istədiyinə nail olmuşdur. Gətirdiyimiz nümunələrdə *şerçi* və *ilkçi* neologizmləri diqqəti çəkir. Dilimizdə “*şair*” sözü olduğu halda, “*şerçi*” sözünə, “*birinci*” sözü olduğu halda “*ilkçi*” sözünə bəlkə də ehtiyac yox idi. Lakin Rəsul Rza bu sözlərdən istifadə edərək sözlərin təbii səslənməsinə nail olmuş, fərdi poetik dilini zənginləşdirmişdir.

Arxana, önünə nəzər sal bir an,
görərsən, nə *ilkçi*, nə sonuncusan [4, s. 309].

“*Birinci*” sözü ilə “*sonuncu*” sözünün mənalı arasındakı ziddiyyət, “*ilkçi*” və “*sonuncu*” sözləri arasındakı ziddiyyətdən daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Əlbəttə, nümunələr gətirilən sözlərlə kifayətlənmir, lakin həmin bu şəkilçi ilə üslub manevrləri haqqında bu nümunələr də müəyyən qədər təsəvvür yaratmağa imkan yaradır.

–*xana* şəkilçisi. Bu şəkilçi haqqında dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, fars dilində ev mənasında işlədilir. Bu işə dilimizdə *xana* formasında şəkilçiləşərək məkan, ev, bina mənasında substantiv isimlər əmələ gətirir. Doğrudur, –*xana* şəkilçisi Rəsul Rzanın dilində o qədər də fəal işləkliyə malik olmasa da, bu şəkilçi ilə düzələn bir sıra neologizmlərlə rastlaşmaq mümkündür. Şair belə hallarda daha çox mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirmişdir. Rəsul Rzanın poeziyasında *zülmətxanalar*, *qafiyəxana*, *qəzetxana* kimi neologizmlərin işlədilməsinə şahid oluruq.

Neyləyim, əzizim?

Gözlərimi yumub,

qulaqlarımı tıxayımı,

bu *insanxanada* [5, s. 146]?

“*İnsanxana*” deyildikdə insana qarşı gözəl hisslər, estetik duyğular oyandırmaq cəhətlərindən bir qədər uzaqlaşır. Belə ki, şairin müqəddəs tutduğu *insan* bir qədər öz müqəddəsliyini itirmiş olur. “*İnsanxana*” deyildikdə “*dünya*”, “*yer kürəsi*” mənalılarında işlənmişdir.

Yazıçı hər zaman çalışmalıdır ki, onun fərdi leksikasında işlətdiyi söz, ifadələr oxucuların rəğbətini qazansın, hətta müəyyən məqamlarda xalqın ünsiyyətinə keçsin, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca rol oynasın. Rəsul Rzanın poeziyası, yaradıcılığı belədir, daima oxucu leksik zənginliyinə, poetik gücünə görə onun dilini sevir və ondan faydalanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, 178 s.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
3. Məmmədova N.H. Rəsul Rza və sərbəst şeirin dili məsələsi. Bakı, 2004, 262 s.
4. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərlər, I cild. Bakı: Azəməşr, 2002, 457 s.
5. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərlər, II cild. Bakı: Azəməşr, 2002, 463 s.

Açar sözlər: Rəsul Rza, poeziya, neologizm, morfoloji üsul, şəkilçi

Key words: Rasul Reza, poetry, stylistic neologism, morphological method, suffix

Ключевые слова: Расул Реза, поэзия, стилистический неологизм, морфологический метод, суффикс

Rəsul Rzanın dilində üslubi neologizmlər

Xülasə

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi rəngarəngdir. Dil ictimai hadisə olduğu üçün ictimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, mədəniyyət və texnikanın inkişafını özündə əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq da, daima köhnə ilə yeni arasında rəqabət gedir. Belə ki, köhnəlmiş məfhumlar sıradan çıxır, onların yerini yeni-yeni məfhumlar tutur. Bütün bu dəyişikliklər də öz əksini dilin leksikasında tapır. Bu baxımdan da dilin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlər işlənmə dərəcəsinə görə

aktiv və passiv leksika olmaqla iki yerə ayrılırlar. Aktiv leksikaya ümumişlək, termin söz qrupları, danışq, lorı və dialektizm söz qrupları daxildir. Passiv leksikaya isə neologizmlər və köhnəlmiş sözlər daxildir. Neologizmlərin xüsusi işlənmə məqamları vardır ki, bunların üslubi rəngarəngliyi Rəsul Rzanın yaradıcılığında özünü göstərir. Belə ki, Rəsul Rza fikrini oxucuya daha aydın, obrazlı çatdırmaq üçün poeziyasında yeni vasitələrdən, sözlərdən istifadə etmişdir. Rəsul Rza yaradıcılığında morfoloji yolla əmələ gələn neologizmlərdən daha çox istifadə etmişdir. Bu nöqtəyi nəzərdən, o, həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən geniş şəkildə işlədərək poeziyasına xələl gətirmədən çatdırmaq istədiyi fikri daha obrazlı, poetik şəkildə oxuculara çatdırmışdır. Rəsul Rza həm morfoloji üsuldən, həm də sintaktik üsuldən istifadə edərək poeziyasını zənginləşdirmişdir. Morfoloji üsulla yaranan neologizmlərin hər biri Rəsul Rzanın yaradıcılığının ekspressivliyinə, ifadəliliyinə, yığcamlığına, bir sözlə, dilinin estetikasına xidmət göstərir.

Stylistic neologisms in Rasul Rza's language

Summary

The vocabulary of the Azerbaijani language is colorful. Since language is a social event, it reflects the change of socio-economic, political relations, the development of science, culture and technology. In this regard, there is always a competition between the old and the new. So, outdated concepts are being replaced by new concepts. All these changes are reflected in the lexicon of the language. From this point of view, the lexical units included in the vocabulary of the language are divided into active and passive lexicon according to the degree of development. The active lexicon includes generalization, term word groups, conversational, idiomatic and dialectic word groups. Passive vocabulary includes neologisms and obsolete words. Neologisms have special development points, the stylistic diversity of which is manifested in Rasul Rza's work. Thus, Rasul Reza used new tools and words in his poetry to convey his thoughts to the reader more clearly and figuratively. Rasul Rza used more morphologically formed neologisms in his works. Considering this point of view, he used a wide range of both productive and non-productive suffixes to convey the idea he wanted to convey to the readers in a more figurative and poetic way without harming his poetry. Rasul Reza enriched his poetry by using both the morphological method and the syntactic method. Each of the neologisms created by these two methods serves the expressiveness, expressivity, conciseness of Rasul Rza's creativity, in short, the aesthetics of his language.

Стилистические неологизмы в языке Расула Рзана

Резюме

Лексика азербайджанского языка красочна. Поскольку язык является социальным явлением, он отражает изменение социально-экономических, политических отношений, развитие науки, культуры и техники. В связи с этим всегда существует конкуренция между старым и новым. Таким образом, устаревшие концепции заменяются новыми. Все эти изменения отражены в лексике языка. С этой точки зрения лексические единицы, входящие в словарный запас языка, по степени развития делятся на активную и пассивную лексику. Активный словарный запас включает в себя обобщающие, терминологические группы слов, разговорные, идиоматические и диалектические группы слов. Пассивная лексика включает неологизмы и устаревшие слова. Неологизмы имеют особые точки развития, стилистическое разнообразие которых проявляется в творчестве Расула Рзы. Таким образом, Расул Реза использовал в своей поэзии новые средства и слова, чтобы более четко и образно передать свои мысли читателю. Расул Рза использовал в своих произведениях более морфологически оформленные неологизмы. Учитывая эту точку зрения, он использовал широкий спектр как продуктивных, так и непродуктивных суффиксов, чтобы более образно и поэтически передать идею, которую он хотел донести до читателей, не нанося вреда своей поэзии. Расул Реза обогатил свою поэзию, используя как морфологический, так и синтаксический метод. Каждый из неологизмов, созданных этими двумя методами, служит выразительности, экспрессивности, лаконичности творчества Расула Рзы, словом, эстетике его языка.

Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi, dosent İsmayıl Məmmədov